

HEGEDÜS ANDRÁSRÓL

(Az interjúkat készítette és összeállította: Szabari Vera)

Interjú Ferge Zsuzsával

Hogyan értékelné Hegedüs András magyar szociológiában betöltött szerepét?

Hegedüs Andrásnak egészen különleges, úttörő szerepe volt a magyar szociológia újraélesztésében. Furcsa mód Lengyelország volt az egyetlen, ahol az egész állam-socialista periódus alatt megmaradt a szociológia, nálunk ez másként volt.

Az egyik óriási érdeme az, hogy ezt az egész intézményes keretet megteremtette, amikor – ha jól emlékszem – 1963-ban létrehozta a Magyar Tudományos Akadémia – akkor még – Szociológiai Kutatócsoportját. Az egy külön történet, hogy ennek a csoportnak volt egy olyan vállalt dolga, hogy nagyon sok mindenkit mentett, hogy menedéket adott például a Lukács-iskola – minden máshonnan kiszoruló – tagjainak és még nagyon sok mindenkinek.

A másik ilyen fontos dolog, ami Hegedüs András nevéhez kötődik az, hogy nagyon-nagyon sok lényeges kérdést felvetett, a társadalom szerkezetével, a hatalmi viszonyokkal kapcsolatban. Itt tényleg Hegedüs András egyike azoknak, akiknél döbbenetes az önvizsgáló megtagadása a saját múltnak, és egy teljesen új és bátor irány vállalása. Hegedüs András volt az, aki Rajk László temetésén még azt gondolta, hogy nincsen igazuk azoknak, akik Rajkot rehabilitálni akarják. 1956 után még elment a Szovjetunióba, mert nem értette 1956 lényegét. Azt hiszem ez után történt egy hihetetlen váltás, amiből a leggerincesebb, a legbátrabb, a leg-egyértelműbb vállalója lett annak, hogy fontos kérdéseket tegyen fel. Ez a gerincesség és bátorság 1968-ban a csehszlovákiai bevonulás után is nyilvánvaló volt, amikor is aláírta a bevonulás elleni tiltakozást, és ennek következtében ki is került az igazgatói székéből.

Röviden azt mondanám, hogy egy, gondolkodásban hallatlanul bátor, és kérdés-felvetésben abszolút úttörő szerep volt az övé.

Lehet valamit ma is felhasználni azokból az értékekből, amit ő képviselt?

Azt, hogy a tudományos eredményei mennyire időtállóak, azt gondolom, hogy még nem nagyon lehet megítélni. Nem is érzem magam erre hivatva, de a magatartást, amit ő képviselt, azt feltétlenül meg kell őrizni. Azt a magatartást, hogy feszegetni a lehetséges határokat, hogy megpróbálni föltenni olyan kérdéseket, amelyeket még nem tettek föl, megpróbálni nem törődni azzal, hogy a hatalom felől ennek milyenfajta szankciói lesznek, hogy ha az ember elkezd gondolkodni. Úgy is mondhatnám, hogy nagyon bátor intellektuel magatartás az, ami biztosan példamutató és maradandó. Ami tulajdonképpen a rendszerváltás egyik szomorú következménye, hogy ilyen mértékig elfelejtkeztünk nem csak Hegedüs András

munkásságáról, hanem erről a magatartásról is, ami nagyon korszerű értelmiségi magatartás.

Ezt a fajta magatartást lehet Hegedüs Andrásához kapcsolódóan kritikai szociológiának nevezni?

Én ezt a jelzőt nem igazán értem. A szociológia, ha szociológia, akkor mindig kritikai. A szociológiának elvből mindig az a dolga, hogy azt mutassa meg, ami el van rejtve. Minden ami el van rejtve, az valamiért el van rejtve. Minden rendes szociológia valamilyen érdeket sért és valamilyen értelemben kritikai. Számomra nincsen igazán értelme a „kritikai” szociológia kifejezésnek, de szokták és lehet így nevezni.

Budapest, 1999. november 9.

Interjú Kolosi Tamással

Ön szerint milyen szerepe volt Hegedüs Andrásnak a magyar szociológiában?

Szerintem, Hegedüs Andrásnak nagyon fontos szerepe volt a magyar szociológia újjászületésében. Mikor 1956-ban elhagyta az országot, a Szovjetunióban sok mindennel foglalkozott, többek között szociológiával is. Amikor visszatért Magyarországra, akkor – ha jól emlékszem – előbb a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) alelnökeként és a Valóság című lap főszerkesztőjeként, egyből egy olyan tevékenységet kezdett végezni – KSH alelnökként megszervezett egy szociológiai kutatócsoportot –, amelyik a szociológia megkapaszkodását szolgálta. Ez az időszak, amikor Szalai Sándor bátortalan tanulmánya, amely arról szól, hogy mégis csak jó lenne – ha a marxizmus keretei között is –, de lehetne szociológiával foglalkozni, ellenállást keltett. Fogarasi Béla egy felháborodott cikkben utasította vissza a revizionizmusnak ezt az újabb próbálkozását. Ebben a közegben az, hogy Szalai Sándor mellett még két-három ember volt, aki próbálkozott a szociológiáért tenni, és a szociológia újjászületésében részt vállalni – Szántó Miklósnak volt ekkor már kezdődő szociográfia és szociológia határán mozgó kutatása, ami már később egy életmódkutatásba nőtte ki magát –, döntő jelentőségű volt. Igazából a magyar szociológia 1949 utáni első műhelye – mert ugye 1949-ig létezett szociológia –, a Központi Statisztikai Hivatalon belül szerveződött meg, amiben óriási szerepe volt Péter Györgynek, aki a KSH elnöke volt, és aki a magyar reform-közgazdaságtan egyik megalapítója is. Vitathatatlan szerepe volt emellett Hegedüs Andrásnak, aki ezt a területet közvetlenül felügyelte, és a szociológia újjászületésében személyesen vállalt részt. Maga köré gyűjtötte a KSH ez iránt érdeklődő munkatársait. Ekkor talán még nem, de később a Demográfiai Kutatóintézetben, ha névvel nem is publikálhattak, de jelen volt Cseh-Szombathy László – aki még abban a bizonyos 1945–1948 közötti Társadalomtudományi Intézetben munkatárs volt –, s itt megjelenhetett Andorka Rudolf is.

Egyfelől ez a társaság, akiknek már korábban is volt szociológiai tevékenysége, másfelől egy fiatalokból álló kör, aminek talán legjelentősebb személyiségei akkor Ferge Zsuzsa és Szelényi Iván voltak jelentette a magyar szociológiát. Ezt Hegedüs

András fogta át. Ebben az időben, a hatvanas évek első felében, az újjászületési folyamatban vitathatatlanul nagy szerepe volt. Nagyon nagy szerepe volt abban is, hogy elindulhattak az első empirikus vizsgálatok. A gyöngyösi vizsgálat előkészítésében személy szerint részt vett.

Én 1967–68-ban kezdtem szociológiával foglalkozni, egy más vonalon, a Társadalomtudományi Intézethez kapcsolódva. Nyilvánvaló, akkor elsősorban az volt szociológia, ami Hegedüs András körül kialakult előbb a KSH-ban aztán az MTA Szociológiai Kutatócsoportjában.

Mennyire függött ez a szerep az ő személyétől?

Biztos, hogy ebben szerepe volt az ő személyének. Az egész alakulásban három nevet említettem: Szalai Sándor, Szántó Miklós és Hegedüs András. Mind a hárman sajátos politikai háttérrel rendelkeztek. Hegedüs Andrásnál ez teljesen nyilvánvaló. Szalai Sándor szociáldemokrata háttérrel rendelkezett. Ő volt a Szociáldemokrata Párt értelmiségi osztályának vezetője a koalíciós időben, 1945–48 között. A Társadalomtudományi Intézetet igazából a pártok közötti osztozkodás részeként kapta meg, függetlenül attól, hogy ő elsősorban tudós volt és nem politikus. Szántó Miklósnál ugyancsak egy nagyon régi munkásmozgalmi kapcsolat volt, egészen odáig, hogy az akkori felesége a köztársaságtéri párház védelmében halt meg.

Mind a hárman rendelkeztek egy olyan politikai háttérrel – még ha ez nagyon különböző is –, ami lehetővé tette azt a merészséget számukra, hogy a szociológia újjászervezésében szerepet játszanak. Ez hasonlóan volt a többi kelet-európai szocialista országban is. P. Machonin, aki a cseh szociológia megalapozásában óriási szerepet játszott, a nagy „Csehszlovák társadalom” című kötetnek a főszerkesztője és fő szervezője volt az akkori nagy struktúra- és rétegződés vizsgálatának. 1968-tól, a prágai tavasz bukása után húsz éven keresztül a nevét sem volt szabad tudományos körökben kiejteni. Ő a Pártfőiskola egyik rektorhelyettese volt, még a hatvanas évek elején, tehát nagyon megbízható elvtársnak számított, és így tudott bekapcsolódni a szociológiai kutatásokba. A lengyeleknél – ahol a szociológia sohasem volt teljesen betiltva – a hatvanas évektől elinduló nagy reneszánszban W. Wesolowski vállalt vezető szerepet. A párt számára akkor a marxizmus megbízható képviselőjének számított, de később revizionistának minősítették. A hatvanas évek elején az újjáéledő, kelet-európai szociológiában a világra nyitottabb és tájékozódni akaró, de azért megbízható elvtársnak számító kutatók játszottak meghatározó szerepet.

Ön koránál fogva is egy fiatalabb generációba tartozik, mint Hegedüs András és az imént említettek. Mégis, mennyire tudott az ön generációja és személy szerint ön azonosulni Hegedüs András által képviselt kritikai szociológiával?

Az én generációm számára, akiknek a hatvanas évek végén indult pályájuk, egyrészt óriási lehetőségek adódtak a szociológián belül, mert addigra lényegileg – éppen Hegedüs András generációjának köszönhetően – az eldőlt, hogy szociológia lesz, intézményesülni fog, szociológia kell, de óriási volt az úgynevezett káderhiány. Nem voltak szociológusok, ezért az én generációm számára egy nagyon gyors karrierlehetőség adódott, ami egyetlen későbbi generációnak sem adatott meg a szociológiában. Ezért tudtam én 24 éves koromban

doktorálni, 28 évesen lettem kandidátus, tehát nagyon gyors karrierlehetőség volt. A Hegedüs András-féle kritikai szociológiának nagy hatása volt erre a generációra, még akkor is, ha – mondjuk – a társadalmi struktúra vonatkozásában én nem tudtam elfogadni teljesen Hegedüs András álláspontját. Teljesen egyetértettem a dogmatikus marxizmussal szembeni kritikájával, de nem elégtett ki az a megoldás, amit az ő társadalmi szerkezettel kapcsolatos könyve nyújtott. Ez volt az egyik pont, ahol én támaszkodtam Hegedüs Andrásra és még erőteljesebben Ferge Zsuzsára, de nem fogadtam el egyikük álláspontját sem.

Egy más kérdés, hogy a kritikai szociológiához hogyan viszonyultam. A Hegedüs András által képviselt kritikai szociológia elsősorban társadalomkritikai jellegű volt, egy olyan szociológiai megközelítés, amelyik a marxizmus ideológiai rendszeréből kiindulva bírálta a valóságot, rámutatva, hogy a valóság nem úgy alakul, ahogy az a „nagykönyvben” meg van írva. A mi generációnk, legalábbis ebben az időben, a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején hárman, akik szorosan együtt dolgoztunk: Szelényi Iván, Papp Zsolt, aki sajnos nagyon fiatalon meghalt, megfogalmaztuk a Hegedüs–Ferge-féle generációval kapcsolatos álláspontunkat. Úgy gondoltuk, hogy mi is kritikai szociológiát akarunk csinálni, de nem elsősorban társadalomkritikai, hanem sokkal inkább ideológiakritikai szociológiát. Teljes volt az egyetértés a Hegedüs–Ferge-féle megközelítéssel abban, hogy ugyanazt a diszkrepanciát tapasztaltuk az ideológiai elvárások és értékek és a valóság között, amit ők, csak mi úgy véltük, nem a valóság a hibás, hanem elsősorban az ideológiai leképezés fogalmaz meg hamis elvárásokat. Ezért, nem az ideológiából kiindulva akartuk a valóság kritikáját bemutatni, hanem a valóságos viszonyok alapján az ideológia kritikáját nyújtani. Ezért van az, hogy az én társadalomszerkezettel kapcsolatos vizsgálataim az 1970-es évek elején elsősorban azzal foglalkoztak, hogy hogyan lehet azokat a társadalmi valóságból kiindulva megmagyarázhatatlan elvárásokat, mint az egyenlőség birodalma, a barátságban lévő osztályok vagy a munkás-paraszt szövetség fogalma – ezeket az ideológiai fogalmakat – kritika tárgyává tenni. Ugyanakkor, a teljes igazsághoz hozzá kell tenni, hogy mi a Társadalomtudományi Intézet keretei között, egy pártintézet keretei között jutottunk olyan kutatási lehetőségekhez, hogy szociológussá válhattunk, hogy ezeket a gondolatokat megfogalmazhattuk. Nekünk nem a múltunk, hanem az akkori jelenünk, ami egyfajta szabadságot jelentett. Amikor megjelent a második könyvem, Társadalmi struktúra és szocializmus címmel, elindult ellenem egy elég nagy ideológiai hajsz a pártapparátus részéről. Az MSZMP akkori ideológiai titkára ezt azzal állította le, hogy erről a könyvről a nyilvánosság előtt semmilyen bírálat, de dicséret sem jelenhet meg, mert megengedhetetlen – mondta az illető elvtárs –, hogy a Párton belül ilyen hangnemű viták alakuljanak ki.

Ön már korán bekapcsolódott a társadalmi struktúra körül kialakult vitába, már 1971-ben megjelent egy könyve ezzel kapcsolatban. Mondana arról néhány szót, miért volt ez a téma a hatalom számára és a szociológusok számára is jelentős?
Nem véletlenül. Nekem 1971-ben jelent meg erről az első könyvem, és tulajdonképpen azóta is a legtöbb publikációm ezzel a témával foglalkozik, bár talán ma már nem csak erről írok. Ez akkor egyáltalán nem azt jelentette, hogy én dobtam be a köztudatba. Pont Hegedüs András, és utána Ferge Zsuzsa volt, aki a társadalmi

struktúra témáját tematizálta, hiszen ez egy olyan tematika volt, aminél nagyon nagy volt a valóság és a korábbi ideológiai leképezések közötti diszkrepancia, ezért fontos témaként jelentkezett. Másrészt olyan nagy volt ez a diszkrepancia, hogy a munkás–paraszt–értelmiségi „szentháromság” lózungjainak az emlegetése a politikai hatalmat sem elégítették ki. A politikai hatalom számára is témaként jelentkezett. Egy ideológiai legitimációra építő politikai rendszer, ha legitimációs bázisának egyik elemét nagyon kérdésesnek érzi, akkor megpróbál valamiféle legitimációs vákuumot kitölteni. Ez nemcsak nálunk volt így. Nem véletlenül, megint csak a lengyel szociológiára visszautalva, ez első igazán nagy tudományos jellegű dobás az Stanislaw Ossowski *Az osztálystruktúra és a társadalmi tudat* című könyve volt. Amiből különben, Márkus Mária lengyel tudásán keresztül Hegedüs András is sokat merített *A szocialista társadalom struktúrájáról* című könyvében. Erőteljesen támaszkodik S. Ossowskira, annak ellenére, hogy nem említi a nevét, mert S. Ossowski akkor már egy gyanús embernek számított, éppen a könyve miatt. Nem véletlen, hogy a lengyeleknél is ez volt a fő téma, és később a szovjeteknél, a románoknál, bulgároknál. Szinte törvényszerűen adódott, hogy ettől a kelet-közép-európai szocialista országokban ez a téma egy túldimenzionált problémává vált, és mint ilyen, kutatási lehetőségként jelentkezett.

Én teljesen véletlenül kerültem a témával kapcsolatba, amikor a Társadalomtudományi Intézetben dolgozni kezdtem. Dokumentátori munkakörbe kerültem, és az első munkám volt, hogy az igazgatóm, Lakos Sándor megbízásából a *Valóság* című lapban megjelent, Hegedüs András, Ferge Zsuzsa, Búza Márton és Wirth Ádám által kezdeményezett vitát a társadalmi struktúráról feldolgozzam. Miután elkezdtem nézni, hogy miről is van szó, rájöttem, mélyebbre kell a dologban ásni, ha itt meg akarjuk fejteni, miről szolt ez a négy cikk abban az időben, a *Valóság* hasábjain. Így kezdtem el társadalmi szerkezettel foglalkozni, előbb elméleti és elmélettörténeti úton vizsgálni, majd ezzel kapcsolatos empirikus kutatásokat folytatni.

Ön szerint mi használható fel ma is a magyar szociológia eddigi eredményeiből?
 Úgy gondolom, hogy az a fajta ideológiai átképzős, kritikai szociológia, aminek Hegedüs András egyik jeles képviselője volt, sokkal nagyobb a helyi értéke, mint a nemzetközi tudományos jelentősége. Nem nagyon hiszem, hogy ez folytatandó és folytatható lenne, minek beszéljünk fél szavakban a sorok között, hogy ha ki is lehet mondani.

Annak idején annak legalább akkora ideológiai jelentősége volt. Tudományosan ez sok újat nem hozott, inkább rekapituláció volt különböző nyugati, marxista, lengyel vagy egyéb források alapján. Hegedüs András szerintem, amikor tudománnyal foglalkozott, akkor is inkább ideológus volt, mint tudós. Egy egészen más kérdés, hogy ebből az indítatásból, ebből a talajból kinőve aztán mások jelentős tudományos hozzájárulásokat is hoztak, mondjuk Ferge Zsuzsa, akit én nagyon tisztetek. Ő az, aki ebben az időszakban – a hatvanas-hetvenes években – az én szememben sokkal inkább tudományos munkát végzett, és később váltott inkább a szociálpolitikán keresztül egy társadalmpolitikai jellegű tevékenységre. Az ő munkái, nemcsak a társadalmi rétegződéssel, hanem az iskolarendszerrel kapcsolatos kutatásai az egyetemes tudományosság szempontjából is nagyon jelentős teljesítmények voltak. Úgy gondolom, az, hogy a nagy elméleti kérdések háttérbe szorulnak, és sokkal inkább viszonylag kis problémák alapos vizsgálata válik a

szociológiai kutatás sajátosságává, ez a szociológia nagykorúsodásának a jele, nem csak nálunk, hanem mindenütt a világon. A természettudomány is akkor vált komoly tudománnyá, amikor a tudomány apróbb munkáinak az összessége vált meghatározóvá, túlsúlyossá. A természettudományban is néhány száz évenként jönnek a nagy teóriák, ugyanúgy valószínűleg a szociológiában is lesznek majd nagy elméleti összegeзések, de maga a tudományos munka – amely a modern munkamegosztás rendszerében egyfajta munkát jelent –, az nem ideológiai jellegű, sokkal inkább egy nagyon fegyelmezett, aprólékos munkát kell, hogy jelentsen.

Budapest, 1999. november 8.

Interjú Losonczy Ágnessel

(Kérem, beszéljen Hegedüs Andrásnak a magyar szociológián belül játszott szerepéről, és arról, hogy Önben, mint közeli munkatársában, milyennek személyesebb „Hegedüs-kép” alakult ki?)

Én 1963 óta vagyok az MTA Szociológiai Intézetében – akkor még kutatócsoportként indult – tulajdonképpen az alapító tagok közé tartozom. Számomra Hegedüs András tette lehetővé, hogy ide jöjjek, az ő aspiránsa voltam.

Zeneszociológiai kutatás volt a témám, ezzel kezdtem itt a szociológusi pályám. Nos, ha valami távol állt tőle, akkor ez az volt. Mégis rendkívül sokat köszönhetek neki, azért is, ahogyan hagyott dolgozni – nagy szó ez egy főnöknel –, s azért is, ahogyan kérdezni tudott. A kérdések néha jobban inspirálnak, mint a zárt válaszok. Kíváncsi volt arra, amit csináltam, érdekelte, ahogyan haladtam a zene és a társadalom kapcsolatának megfigyélésében.

Méltatást érdemel az, ahogyan „igazgatott”, az a mód, ahogy ennek a kis intézetnek a szellemiségét kialakította, és az, ahogyan az embereket összeválogatta, dolgozni hagyta őket, és friss vitákkal meggondolkoztatott mindenkit. Hagyta azt, hogy a hatvanas évek időszakát jellemző szellem – ami nemcsak nálunk, hanem a világ különböző pontjain is a felébredt társadalomkritikai gondolkodás megjelenése volt – áthassa az Intézetet is. Hogy az adott társadalmak nem „a minden világok legtokéleteesebbikét” képviselik, hogy nem kell elfogadni se ott, se itt, amiben élni kell. Van mivel szembenézni, van mit átgondolni, mélyére kell menni a tényeknek, az okoknak, és a változtatás lehetőségének.

Személyes megbecsülésém mindenekelőtt az váltotta ki, hogy Hegedüs András óriási utat járt be. Jóformán egyedülálló fordulatra volt képes. Az *egyetlen* volt a kemény szocialista rendszer vezetői közül, aki múltjával szembenézett. Senki sem merte és nem tette meg azt, amit ő végigvitt – ismereteim szerint. Hegedüs András a legkeményebb, legkegyetlenebb Rákosi-korszaknak volt vezető funkcionáriusa, majd ő volt az a miniszterelnök, aki aláírta a Varsói Szerződést és a szovjet csapatokbehívását; ő volt, aki 1956-ban teljesen hithűen a „végsőig” – talán még azután is – kitartott Rákosi Mátyás mellett, akit a szovjetek tankok menekítettek ki az országból családjával együtt, hogy ne érje baj. A Szovjetunióban eltöltött néhány év alatt, különös módon már elindult benne egy megdöbbenésből, mondhatnimegrettenésből és intellektuális gondolati erőfeszítésből táplálkozó mélymegtisztulási

folyamat. Megrázó átalakuláson ment át, olyan mélyen élte át azt, amit tett, amiben részt vett, ami körülötte és általa is végbement, amiért elsőrendű felelősséget kell viselnie. Ott, a választott/kényszerű emigrációban kezdte átgondolni személyes felelősségének és a rendszer bűneinek kapcsolatát is. Ehhez hasonló megrendülő és megrendítő megtisztulást én senkinél, sehol nem tapasztaltam. Hegedüs András vállalta és átélte a katarzist, ennek gondolati következményeit vitte a szociológiába, ezt írta meg könyveiben, cikkeiben. Az ötvenes évek szűk hatalmi rétegéből – ma divatosan elitnek mondják – senki nem állt elő azzal, hogy én bűnösnek érzem magam, és nagy vétkeket követtem el az emberek ellen, a nemzet ellen vagy a baloldali szellemiség ellen, egyedül és kizárólag ő.

Mostanában a „szájtépés” elég gyakori és hangos mindenfelé, így a magasabb berkekben is. Mindig szeretném megkérdezni azokat, akik Hegedüs Andrást vádolják, igaz vádakkal is, vajon átgondolták-e valaha hasonló módon a saját életüket. Akik lapítottak, akik kiegyeztek, akik szívesen éltek azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a korábbi rendszer nyújtott számukra, akik elfogadták a ma visszafelé gyalázott hatalmak kitüntetéseit, posztjait, amelyeket a szocializmus – ma gyűlölettel emlegetett – korszaka biztosított számukra, abban az időben, amikor Hegedüs András már a maga kínja és tapasztalata alapján szembefordult hajdani önmagával, és a rendszer ellenzőjévé, mondhatjuk ellenzékévé vált. Vajon a Hegedüs Andrást ma vádoló hangosak, elmentek-e addig a mélységig, mint az, akinek a fejét követelik. Ő megtette az utat József Attila kíváncsága szerint: *„Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni, ott kell annak megtanulni, hogyan kell a dudát fújni.”*

Lehet, hogy nem ment minden területen következetesen végbe mindent átgondoló megtisztulása. Voltak olyan elemek, bizonyos elvek vagy bizonyos események, amelyekbe még kapaszkodott. (1956 huszonötödik évfordulóján szereplést vállalt Berecz tévéműsorában, Nagy Imre felelősségéről elég „pártszerűen” szólt.) Sokszor lehetett vitatni és vitattuk is nézeteit, ítéletét, álláspontját. Miért is kellett volna egyetérteni vele? Nem is igényelte. Ezek az akkor még keskeny törésvonalak váltak később éles különbséggé hajdani munkatársai és késői személyisége között, ezért is válhatott olyan szomorúan magányossá hosszú végzetes betegségében, amikor már kevesen osztották meg vele életereje fogyatkozásával is bezáruló világában bemerevedő gondolatait.

De akkor, a hatvanas években és a hetvenesek elején is, tiszteletreméltó volt személyes lelki és emberi bátorsága, ahogyan múltjával szembefordulva kritikával látta és láttatta a szocialista rendszert is, miközben megőrizte baloldaliságát is.

Egyszer, amikor a hatalomról beszélgettünk, én inkább kicsit ugratva-provokálva kérdeztem, hogy azért ha mód lenne rá, belemenne-e még egyszer? Nem felejttem el, ahogyan elkomorodott, arcát bevilágító félmosolya eltűnt, ahogy azt mondta: „Soha többet. Rettenetes tapasztalat, amit én átéltem, amit én tettem, ez nem engedi meg azt, hogy én még egyszer bármilyen hatalom közelébe kerüljek.”

Ez, az egész személyiségét érintő átformálódás, ez hozott a szociológia számára is igazi, nagy nyereséget. Két oldalról is. Egyrészt, *amivel* ő ezek után elkezdett foglalkozni, tehát a témák, szociológiai munkák sora, amelyeket elvégzett, másrészt azért, *ahogyan* ezt az intézetet oly különböző emberekből összehozta és vezette.

Nem is kell mást tenni, csak felsorolni kik voltak itt ebben az első, 1963–69 közötti időszakban. Idehozta Lőcsei Pált, aki közismerten akkoriban szabadult a börtönből, „1956-os” volt és itt kapott lehetőséget arra, hogy dolgozzon. Ide hozta azt a Varga Ivánt, aki szintén „1956-os” volt, és nehéz helyzet után került hozzánk, ahol vallásszociológusként dolgozott. Ide hozta Heller Ágnes, aki a Párt által kiátkozott Lukács-tanítványok közé tartozott, és mielőtt ide került volna középiskolában tanított. Ide hozta azt a Szesztay Andrást, aki a kelet-magyarországi református közösség szellemiségének légkörén kívül, nemcsak a népiesek világát hozta, hanem mesterének Bibó Istvánnak az eleven hatását is. (Kitűnő munkája szólt a gátőrökről, többeknek adott megrendítő élményt.) Ide hozta Varga Károlyt, aki ma a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vezető szociológus professzora, és tudtuk, hogy az Eötvös-kollégium előtt szeminaristaként (kispapként) kezdte az életét. Német szakosként ő hozta „át” a modern német társadalomelméleti és szociológiai gondolkodást. Később Hegedüs hívta az Intézetbe Ferge Zsuzsát, aki nem maradhatott a Központi Statisztikai Hivatalban. Új emberként a KSH könyvtárából hozta át, és innen indult fényes szociológiai pályájára Szelényi Iván, aki Hegedüs András idején az Intézet tudományos titkára volt. Akkoriban kezdtek Konrád Györggyel együtt dolgozni, és készítették első közös kutatásukat a lakótelepekről. Mindezeket Hegedüs, mint igazgató „hozta össze”. És szóljunk arról a Rozgonyi Tamásról, a fiatal közgazdáról, aki harminc éves munkabarátságuk után, talán az egyetlen volt közöttünk, aki elkísérte élete szomorú zárásáig Hegedüs Andrást. (Nem tudtam mindenkiről megemlékezni, aki fontos volt, elnézést érte.)

Egyik jelentős akciója volt, hogy szociológusokat és a szociográfus írókat egy közös kutatásra összehozta. Hegedüs, mint parasztszármazású, hajdani Györffy-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Kitalálta ezt a programot, és mindegy tizenkét szociográfust és csaknem ugyanennyi szociológust vont be a munkába. A kutatást Gyöngyös környékére szerveztük, összesen huszonkét témán dolgoztunk. Közöttünk voltak – a szociológusokon kívül – olyan szociográfusok, mint Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot bonyolították, a szociográfusok interjúikkal irodalmi munkákra készültek. Igazi lelkes és dilettáns kutatás volt, dilettáns kettős érelemben is: először, mert korántsem volt „profi” munka, másodsor abban az értelemben is, hogy „dilet-tanto” módon dolgoztunk, igazi szórakozással és élvezettel végzett munka volt. Mégis többen érdekes és értékes írásokat hoztak létre a közös munkából. Hogy ki mit produkált belőle, az már az egyéni kedven, akaraton is múlt.

Tehát nem akárhonnan jöttek és akárkik lettek az alapító tagok, akikkel a szocialista rendszerben először engedélyezett első szociológiai műhely elindult. Kérdésemre, hogy tudott így választani, ennyi sokféle embert találni és összehozni, azt mondta: érdekes embereket akart idehozni, akik mind más oldalról látják a világot. Ma, ha nem lenne beteljesíthetetlenül is elkoptatott a „tolerancia” és a „pluralitás” fogalma, azt mondanám, ez jellemezte Hegedüs András igazgatását. Ez olyan magatartás, ami abban az időben (is) egészen egyedülálló jelenség volt.

Az is az igazsághoz tartozik, hogy csak a Hegedüs András tehette meg, hogy ennyi „flekkes” embert gyűjtsön az Akadémia által fémjelzett csoportba, a saját szárnyai alá. Nyilván azért tehette meg, mert amikor hazajött, a „pártelvtársak”

még nem tudták, hogy ez a Hegedüs András, nem az a Hegedüs, aki Rákosi miniszterelnöke volt. Ezért merték rábízni „a burzsoá áltudomány” első műhelyének ilyen sajátságosan összehozott csapatát. Amikor aztán kiderült, hogy itt egy másik Hegedüs kezdett működni, addigra már állt az Intézet. Annál erősebben korrigálta a hatalom hatvankilenc után. Akkori működésünk idején sértődött méltatlankodással emlegették a „puha diktatúra” képviselői hogy „bezzeg a legkeményebb rákosista kommunista diktatúrában vezető szerepet vállalt Hegedüs, bírálja a Kádár-rendszert!” Micsoda szerepváltás! Nem tudták lenyelni és elfogadni azt, hogy mivé változott át Hegedüs András. Személyükben különösen bántotta őket, hogy aki bebörtönzésük idején (Kádár, Aczél) a felső vezetésben volt, megtérve szovjet emigrációjából, annak megtisztulása éppen ellenükben történt.

Kérdés, hogy mikor és kinek van fogadókészsége ilyen változás elfogadására, hogy ez igazi megtisztulás, megigazulás-e? Egyáltalán hol, kinél és mikor lehet elnyerni a bocsánatot? Van-e irgalom? Az új tettek megváltoztathatják-e – nem a korábbi tettek valóságát, – hanem egy ember megítélését. A képviselőházban egy éve valaki Hegedüs akasztását követelte.

A megtisztulás intellektuális úton is végbement nála, elindított egy szellemi „korrekciós folyamatot”. A katarzis szisztematikus gondolkodás útjára vitte, lépésről lépésre haladva munkatársával, Márkus Máriával egymás után előhívták azokat a témákat, amelyek a szocialista rendszer legfőbb tabui voltak. Jó szemmel, okosan és módszeresen kezdték kutatni először a társadalmi struktúrát, ami tudva levő, hogy érinthetetlen témának számított. A másik tabutéma, szintén Márkus Máriával, a munkásosztályról szólt, hogy mi a helyzet az üzemekben, és a munkáshatalomról szóló hazugságok közepette, mi történt magukkal a munkásokkal. Kutatásaik eredménye itt is távol állt a hivatalos állásponttól. Foglalkoztak a közösségekkel is, ez megint egyike volt a „szentséges” témáknak, kitértek a közösségi szerveződéseknek a diktatúrában való lehetőségeire és korlátaira. A bürokráciáról írt tanulmányainak nemzetközi hatása volt. Egyik írása nemrég került újra a kezembe, azt hiszem ma is igen figyelemreméltó gondolatokat fogalmazott meg benne. A „Nyugat” felfedezte magának Hegedüs Andrást, az egyik legtöbbet hívtott és hivatkozott szociológus volt, ha kelet-európai országokról „másként gondolkozó” társadalomkritikust akartak megszólaltatni.

A szociológiára igaz az, hogy amikor valaki válaszol a kor aktuális kérdéseire, a friss válasz később olyannyira beépülhet még a gondolkodásba, még a napi evidenciába is, hogy közhelynek és „innen” már érdektelennek tűnik. Hegedüs András válaszolt azokra a kérdésekre, amelyeket mint megtámadhatatlan dogmákat tartott fent a hivatalos ideológia és a párhatalom, sokat tett a társadalomról való gondolkodás „újraélesztéséért”. Szociológia feltárásai mutatták, hogy valóságban „minden egészen másképpen van”, amint ahogyan erről „fent” szólnak.

Hegedüs András komolyan törekedett arra, hogy kitekintsen a világba, olvasson, megismerje a szociológia klasszikusait és az aktuális irodalmat. Kezdetben teljesen tájékozatlan volt ezen a téren. Nem volt szakmája a szociológia. Őt a társadalom, az éles társadalmi ütközések átélése „képezte ki”, saját korábbi funkciójában szerzett tapasztalatai, az azzal való szembefordulás, és átgondolás volt az iskolája. Ez volt tapasztalatainak forrása. A világos átlátásra való törekvés volt a célja és ehhez olvasott „hozzá”, kereste a könyvek segítségét. Saját bőrén élte át a tár-

sadalmi fordulatokat, – a maga fordulatait – ezek után akarta megismerni a mélyebb valóságot, ahogyan ezt az akkori eszközökkel meg tudta tenni és olyan elméleti mélységben és kitekintésben, amihez és ahogyan hozzá tudott jutni.

Nagyon elmélyült, szép munkakapcsolata volt Márkus Máriával, aki kritikus szemmel mért meg mindent, állandóan kérdezett, opponálta, amit gondoltak vagy együtt írtak. Szinte a klasszikus dialektikát példázták (kérdés–állítás–cáfolat–kérdés), és így épültek tudományos eredményeik. Munkáik nagy érdeklődésre tartottak számot, de megnövelte jelentőségét a nyilvánosság terének zárt-sága, ott ugyanis minden nagyobb hatást váltott ki, mint ahogyan egy nyitott társadalomban történhet.

Igazgatása ugyanakkor nem járt együtt iskolateremtéssel. Én ezt nagyon pozitív értelemben mondom. Nem vált iskolateremtővé, aki tanítványokat és epigonokat teremt. Nem telepedett rá semmilyen értelemben munkatársaira. Hagyta, hogy ki-ki maga fussa be autonóm pályáját, azt tegyék, amit eszük és szívük szerint tenni akarnak. De végig megőrizte érdeklődését az iránt, amit ott bárki, bármikor csinált.

Azt nem tudom „bemérni”, hogy Hegedüs András életéből és szociológiai munkásságából mi lesz? Tudománytörténet? Eszmetörténet? Egy drámai utat bejárt személyiség története marad-e majd a kései utódokra? Hogy a szociológiatörténet elmélyül-e munkásságába, elhelyezi-e, és ha igen hová, ez már egy másik kor később megválaszolható kérdése.

Ebben a kis intézetben akkor sokféle ember volt együtt, nagyon intenzív szellemi élet folyt, sok vitával, izgalommal, lendülettel. Alig voltak akkoriban hasonló fórumok. Nem hiszem, hogy a magyar szociológiának lett volna ennél érdekesebb időszaka. Az újrakezdés periódusában reveláció volt minden új kérdés felvetése. Mivel előzőleg mindent letöröltek, ami korábban élt, mint szociológia, az újraindulás szinte a semmiből történt. S a semmihez képest a kevés is sok, sőt sokkoló, ha igaz. Izgalmas társadalmi reflexiók és önreflexiók folyamatot élhettünk át.

Miközben keményen dolgoztunk, sokat kínlódtunk is, hiszen ez a közös időszak 1963–1969 között sem tartozott a könnyű időkhöz, mégis sok jókedvvel végeztük munkánkat. Ki-ki azzal foglalkozhatott – persze a kor lehetőségeinek kereteiben –, ami érdekelt. Nyilván Lőcsei Pált sem elsősorban a családszociológia érdekelt, azóta meg is írta 1956-os élményeit. Szelényi Ivánt és Konrádot sem a lakótelep izgatta a legjobban, hanem amiről később emigrációs következményekkel írtak. Engem nagyon érdekelt a zene és a szociológia, különösen arról az oldalról, hogy a nagy zenei megváltó programok (anyanyelvi zenei kifejezés, mindenkié legyen a zene), milyen társadalmi valóságon csattantak el. Hogy a szellemi élet zárt-ságyanitottsága milyen rejtett csatákon keresztül juttatja érvényre a zenei közönség akaratát a kultúrpolitikai elképzelésekkel szemben. Végül is azzal foglalkozhattunk, ami az adott lehetőségeken belül legközelebb állt az érdeklődési területünkhöz. Ennek lehetett örülni. Annak is, hogy eredeti és/vagy okos emberekkel együtt, élvezve a pezsgő vitákat dolgozhattunk. Minden március 15-én, az intézet alakulásának évfordulójára nagy vidulások közepette készítettük a pamfleteket, senki nem úszta meg a humorunk fricskáit, senki nem kapott kegyelmet, és majdnem mindenki értette a tréfát.

Szociológusi pályámnak egyik jelentős állomása volt 1968–69-ben a Békés megyei kutatás. Erdei Ferenc szólt Hegedüs Andrásnak, hogy a megyében szívesen

látnának szociológusokat, segítsenek megérteni mi is történik a békési társadalomban. Hegedüs András megkérdezett: „Ágnes, nem akarja megváltani Békés megyét?” Persze hogy vállaltam. Szerveztünk egy csapatot, benne volt: H. Sas Judit, Kónya Judit, Kárpáti Zoltán. Kitűnő, azóta „nagymenő”, akkor szociológus palánták vettek részt a kutatásba. Egyik kérdés nyitott utat másik felé: népművelési kérdésekből lett az életmódkutatás, Sas Judit családkutatása, értékszociológiai elemzés, a történeti modellek hatásának vizsgálata.

Úgy gondolom, hogy a szociológia több évtizedes betiltása után ez a kezds, egy ilyen megújulás, mindenképen nyereséget jelentett. Amikor Hegedüs Andrást 1969-ben a cseh bevonulás elleni tiltakozása miatt kizárták a Pártból és eltávolították az Intézet éléről, akkor az egész kutatócsoport tiltakozott, szóba is került teljes felszámolásunk is. Az újonnan kinevezett igazgatónak, Kulcsár Kálmánnak elég sokat kellett ügyködni, hogy az intézetet elfogadhatóvá tegye mind a felsőbb Pártszervek, mind az Akadémia számára. A „kritikai szociológia” ezután kapta a negatív felhangot, a szakszociológia lett a kulcsszó és az „igazi professzionalitás” a cél. Az ideológiai harc jegyében az Akadémián 1973-ban megrendezett társadalomtudományos-filozófiai vita kiátkozási határozatokkal zárta ülését, így megszabadulhattak a Budapesti Iskola tagjaitól, szellemi értékeik nyomasztásától is fellélegezve. A veszteséglista növekedett, egy határozat alapján kitétek az Intézetekből a kényelmetlenné vált „nehéz” embereket, 1973-ban, így került ki Hegedüs után négy évvel, Heller Ágnes és Márkus Mária, (a Filozófiai Intézetből Márkus György és Vajda Mihály). Majd 1974-ben belügyi beavatkozás nyomán, az Akadémia jóváhagyásával kényszerült emigrálni Szelényi Iván.

Azt gondolom, hogy most, amikor Hegedüs Andrásra emlékezünk, lehet hogy korábban meg kellett volna tenni, jobb lett volna még az életében erről *neki* beszélni, de az ma különösen fontos, hogy a dolgok a helyükre kerüljenek. Ne válhasson politikafüggővé vagy a politikai demagógia eszközüvé az, ami nem oda tartozik. Amit Hegedüs tett, ahogy leszámolt a maga múltjával, ahogy szeretett volna megtisztulni, és ennek szellemében akart hatni a világra, ahogyan a szocialista tabukat a valóságban megmérte, ez komoly tett volt. Teret biztosított a szociológiai munkának, hatásos szellemi erjesztő folyamatot indított el, ami, ha úgy tetszik egészen a rendszerváltozásig vezethető. Itt, ebben az intézetben, 1963-ban kezdődött el a „másképpen gondolkodás”, amiben különböző tudományos és szellemi értékű munkák születtek. Lehet sokféleképpen értékelni tudományos érték vagy történetiség szempontjából, de az érdemet sem Hegedüs Andrástól, sem az akkori Intézettől elvenni nem lehet.

Budapest, 1999. november 9.